

Det svenska frimärkshäftet 100 år

Av Bengt Henryson

Det svenska frimärkshäftet fyller 100 år och på Postens frimärkstryckeri i Kista norr om Stockholm går pressarna på högvarv. Närmare 24 miljoner häften ska tryckas under 2004, ungefär samma antal som under de båda senaste åren. Något speciellt jubileumshäfte blir det dock inte.

Postens stora omorganisation har även fått återverkningar på häftestillverkningen. Förr visste man precis hur många postkontor det fanns i landet. Vart och ett av dessa fick sin bestämda tilldelning. Det var lätt att beräkna upplagornas storlek. Numera har åtskilliga kontor rationaliserats bort och ersatts med Postens serviceställen i livsmedelsaffärer, kiosker, bensinstationer och andra. Dessa ska själva beställa de frimärken och häften de vill ha och därmed blir upplagesiffrorna betydligt mer varierande.

På Posten Frimärken har man insett att nu gäller det att konkurrera med övriga produkter i butiken och presentera så attraktiva häftesomslag som möjligt. Det gäller att locka både återförsäljarna och deras kunder. 1999 inköptes därför en specialkonstruerad tryckpress av märket Giebler från Tyskland. Tryckpremiären skedde med omslagen till samma års julfrimärken. Nu kan man plötsligt åstadkomma betydligt elegantare omslag. Dessutom är det enkelt att i efterhand trycka till nya upplagor av speciellt efterfrägade märken.

Undantag finns dock. Upplagan på häftet till minnet av utrikesminister Anna Lindh, efter hennes tragiska bortgång i sep-

BENGT HENRYSON är född år 1936.

Under sina trettio år som journalist på Dagens Nyheter ägnade han de sista 10 åren, fram till pensioneringen 2001, bland annat åt veckovisa frimärksartiklar i tidningen. Vid sidan av den ordinarie journalistiska verksamheten har han även skrivit ca. 1.000 naturkåserier under signaturen "Hyson", samt författat sju böcker, de flesta om natur och kultur.

Henryson medverkade även i *Postryttaren* 2003 med en artikel om ballongposten från det belägrade Paris 1870-71.

En förtjust Britt-Inger Hahne, chef för Posten Frimärken, tillsammans med formgivaren Gustav Malmfors, studerar häftet "Rock 54-04" som gavs ut till "Frimärkets Dag" den 2 oktober 2004. Häftet celebrerar rockmusikens 50-årsjubileum. Foto: Per Myrehed.

tember 2003, begränsades redan från början till en halv miljon. Trots att en stor del av upplagan såldes omgående är det ytterst sällan man ser brev frankerade med dessa märken. Förklaringen är att åtskilliga, inte bara frimärkssamlare, har sparat häften som ett minne.

Trögt i början

Om frimärkshäftet är en självklarhet i dag så betraktades det med så mycket större skepticism när det introducerades för hundra år sedan. Det gick trögt i starten – minst sagt. Det skulle ta åtskilliga år innan det blev någon fart på försäljningen.

Det började med att en Mr. Richard Hogner från Boston, USA (förmodligen svenskamerikan), den 1 juli 1900 skickade prov på ett frimärkshäfte till Generalpoststyrelsen i Stockholm. Det hade just givits ut av Nordamerikas Förenta Stater.

Poststyrelsen skickade häftet vidare till Frimärksförrådet för utlåtande. Intendenten Frans Wilhelm Sondén och kameralbyråns kassör Henrik Fredrik Wessman vände och vred på nymodigheten. "Frimärksboken" mätte 80 x 43 mm och innehöll ett antal 6-block med bilden av USA:s förste president, George Washington.

De båda oroade sig för det merarbete och de kostnader häftesframställningen skulle föra med sig. Här var det inte längre fråga om att bara trycka släta frimärksark och stapla dem i prydliga högar. Det här skulle bli betydligt mer komplicerat. Och värst av allt – vem skulle vara intresserad av att köpa dessa häften som med nödvändighet måste beläggas med en tilläggsavgift för att täcka tillverkningskostnaderna? Möjligen skulle det gå att sälja några få i de tre storstäderna, men knappast någon annanstans, ansågs det. Postledningen lyssnade på argumenten och planerna lades på is tills vidare.

Luxemburg var först

Nu var inte USA först med frimärkshäften. Redan 1895 kom dåvarande storhertigdömet Luxemburg med det allra första häftet, inne-

hållande 4 ark om vardera sex märken. Motivet var storhertig Adolf och valören 5 centimes. Flera länder skulle komma att nappa på idén. USA presenterade sina första häften år 1900. Storbritannien dröjde ytterligare fyra år och var bara en månad före Sverige – den 16 mars 1904. Andra länder som också presenterade nyheten före oss var Kanada, Nya Zeeland, Holland och Ungern.

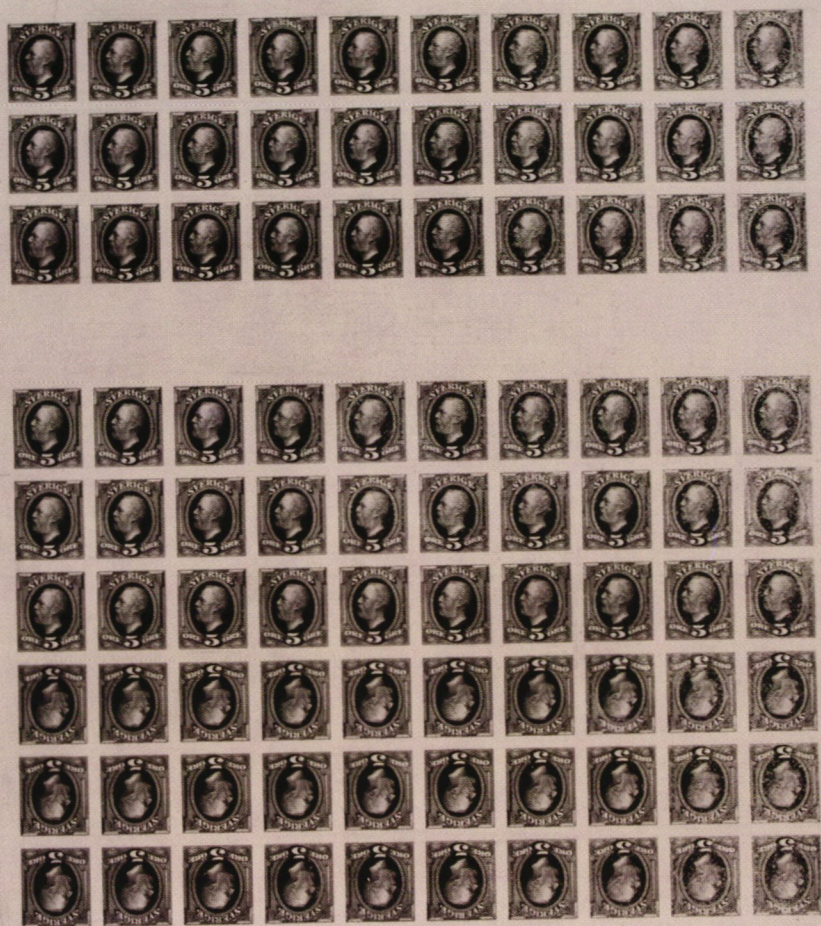
Det som möjligen blåste liv i den svenska postförvaltningens insomnade häftesplaner var rapporter om att norska stortinget 1902 hade anslagit 2.000 kr till planering av en häftesutgivning i maj 1904. Nu blev det plötsligt bråttom. Sommaren 1903 begärde svenska generalpoststyrelsen in en offert från Jakob Bagges Sedeltryckeri AB i Stockholm. Firman, som vid den här tiden låg på Bryggargatan 18, hade under olika företagsnamn tryckt de svenska frimärkena sedan 1872.

Redan från början bestämdes att två häften skulle ges ut, ett med trettio 5-öres frimärken och ett med lika många 10-öres med Oscar II:s porträtt i koppartryck. För att täcka tryckkostnader och montering ökades häftespriset med fem öre utöver frimärkenas nominalvärde. Första leveransen, 150.000 5-öreshäften och 105.000 10-öres, skulle ske senast den 19 december 1903.

Omständlig procedur

På tryckeriet lade man pannorna i djupa veck. Först måste nya tryckplåtar framställas som kunde trycka ark med så många 6-block med marginalkant som möjligt, för att kunna fästas i häftesomslagen. Detta löste man elegant genom att använda ett vanligt 100-ark för 10 x 10 märken, men där den fjärde raden lämnades tom för att utgöra marginal till raderna 5-7. De tre nedersta frimärksraderna vändes upp och ner vilket resulterade i att en tredjedel av de 90 märkena kom att bära omvända vattenmärken.

Eftersom även arkens övre och nedre ytermarginaler användes fick man ut 15 marginalförsedda 6-block ur varje ark, vilket räckte till tre häften. De tryckta och perforerade arken delades först i tre vågräta delar.

Genom att hoppa över fjärde frimärksraden och vända upp och ned på de tre nedersta fick man ut 15 sexblock, alla med marginal, ur ett vanligt frimärksark. Det räckte i sin tur till tre frimärkshäften.

Därpå skar man med hjälp av ett skärverktyg till dessa lodrätt så att man fick fram de önskade sexblocken med marginal.

Den sistnämnda skärningen har gjort det lätt att avgöra om ett löst frimärke kommer från ett häfte eller ej. Snittet lades nämligen mitt i den i förväg perforerade mellanrummet mellan märkena. Har man ett märke där tänderna på vänster eller höger sida är perfekt jämnskurna, medan de övriga sidor-

nas tänder är fransiga och ojämna, som de blir när man för hand river utmed perforeringen, då är det fråga om ett frimärke från ett häfte. Än tydligare blir det om man har ett par med de båda yttre tandningsraderna jämnt skurna.

Sedan kom monteringen. Allt skulle göras för hand. I häftesomslagen, som försetts med tryck både på fram- och baksidan, skulle fem 6-block frimärken plockas in och

mellan vart och ett av dem ett tunt pergamynpapper för att frimärkena inte skulle klistra ihop. Slutklämmen blev att med en häftmaskin fästa ihop det hela i ryggen. Därefter blev det kontrollanternas tur att nogsamt gå igenom häftena för att se att frimärkena satt som de skulle.

Den tidskrävande tillverkningsmetoden kom att användas ända fram till 1940 då en specialtillverkad maskin anskaffades som kunde både trycka och fästa ihop häftena på automatisk väg.

Posten tyckte de räknat högt när de uppskattade merkostnaderna till fem öre per häfte. På tryckeriet var man av annan uppfattning. Hur de än räknade kom de fram till att 8,16 öre var det absolut lägsta belopp man kunde tänka sig. Posten fick ge sig och accepterade Baggens bud.

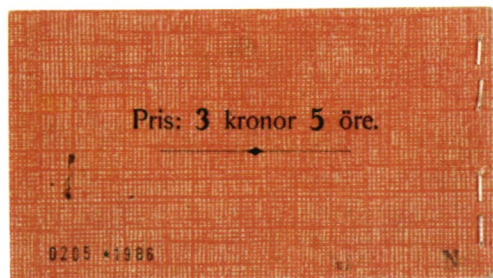
Redan vid kontraktsskrivningen var herrarna på frimärksförrådet tveksamma till den knappt tilltagna leveranstiden. De trodde det skulle bli svårt för tryckeriet att få fram häftena före årsskiftet. De fick rätt. I själva verket skulle det komma att dröja till mitten av april 1904.

Skulle lagret räcka?

De första svenska häftesupplagorna var tämligen blygsamma. Vid starten i april 1904 hade tryckeriet fått fram 62.300 5-öres och 52.550 10-öreshäften. På frimärksförrådet rådde viss oro. Om det blev rusning efter häftena skulle de ta slut tämligen omgående. Den 11 april meddelades att bara postkontoren kunde komma ifråga vid de första leveranserna.

Dagen därpå, den 12 april 1904, skickade generalpostdirektör Edvard von Krusenstjerna ut cirkulär 1904:XX till landets postförvaltare. Där i kungjordes att man låtit förfärdiga frimärkshäften av två slag, det ena innehållande 5-öres och det andra 10-öres Oscarsmärken. Postverkets frimärksförråd i det nyuppförda Centralposthuset vid Vasagatan i Stockholm kunde nu börja leverera häftena.

Samma dag, den 12 april, sände Krusenstjerna kompletterande instruktioner till

Det hittills äldsta kända frimärkshäftet som kom ut på marknaden stämplades i Söderhamn den 19/4 1904.

Ett märke ur ovanstående häfte.

landets postförvaltare. Mindre poststationer, ångbåtspostexpeditioner, lantbrevbärare eller andra av postverket antagna frimärksförsäljare skulle tills vidare inte komma i fråga för dessa första häften. Upplagan var alltför begränsad. Det skulle dröja ända till november 1905 innan den restriktionen hävdes.

Dagarna efter den 12 april 1904 påbörjades utskicken till postkontoren. Det bör ha tagit tre-fyra dagar innan häftena nådde fram. Det är därför en smula oklart vilket datum som ska betraktas som häftenas "förestadag". I en Sverigesamling, inköpt av Postmuseum 1987, finns ett häfte som på omslaget bär stämpeln Söderhamn 19/4 1904 och

en notering om att det var det först sålda häftet i Söderhamn. Detta är det hittills äldsta kända häftet som gått att datera med bestämdhet.

Succén uteblev

Oron för den begränsade upplagan var överdriven. Det blev till de inblandades förvåning ingen rusning alls. Rapporterna sade ju att bara i USA hade det sålts över 7 miljoner häften första året. Visserligen är USA betydligt större än Sverige, men ändå!

Den väntade succén uteblev. Det skulle ta närmare femton år innan det började bli någon fart på ruljangsen. Det grubblades åtskilligt över den uteblivna framgången. Somliga trodde att informationen om de nya häftena inte nått ut till allmänheten. Andra menade att tilläggsavgiften på 5 öre per häfte, motsvarande lokalt brevporto, hade inverkat menligt på försäljningen. Det skulle dröja ända till 1913 innan det blev aktuellt med en ny upplaga.

En märkvärdighet i sammanhanget var att man vid denna tid fortfarande använde sig av Oscar II-frimärkena, trots att kungen avlidit redan 1907 och efterträtts av sonen Gustaf V. Framräfsförrådet var välförsett med frimärken när gamle kungen dog och ville av besparingsskäl göra slut på dem innan några nya tillverkades.

Vid en inventering i slutet av 1913 framgick att det fortfarande fanns 64.000 femöres- och 28.000 tioöreshäften kvar osålda. Något måste göras! Den 16 december samma år beslutade Generalpoststyrelsen att ta bort tilläggsavgiften på häftena. I fortsättningen skulle kunderna inte betala mer än det nominella värdet på frimärkena. Det gamla priset 1,55 kr fanns tryckt på omslagets baksida av femöreshäftet. Det trycktes över med ett svart band och det nya priset 1,50 kr placerades upptill på häftets framsida. Tioöreshäften sänktes på motsvarande sätt från 3,05 till 3,00 kr. Det var tydligen ett lyckat drag för nu började försäljningen öka, sakta men säkert.

Gustaf V i medaljong

De första frimärkena med den nye kungens bild "Gustaf V i medaljong" kom 1910, men frimärförrådet hade fortfarande kvar en del av de gamla Oscarshäftena. Det dröjde ända fram till slutet av 1914 innan det blev aktuellt med något nytt kungaporträtt i häftena. Visa av tidigare erfarenheter trycktes tämligen små upplagor, men sakta stigande försäljning gjorde att nya upplagor fick tryckas redan 1917. Resultatet av de små upplagorna blev att dessa häften numera står noterade till femsiffriga krontal i Facit-katalogen. Undras vad de berörda gentlemännen från början av förra seklet skulle ha sagt om en sådan prisutveckling på ett halvmisslyckat projekt!

Med tiden, när häftessamlandet började ta fart, skulle man upptäcka att dessa häften visade upp en hel del olikheter. Antalet märken i häftena varierade hos vissa valörer. Omslagen förekom i olika storlekar. Häftesomslaget kunde vara försett med tryckår och tryckort. Inlagan kunde ha marginalen upptill, nedtill, till höger eller till vänster. Bara under "Medaljong-perioden", 1914-1920, gavs ut 8 valörer där man sammanlagt hittar inte mindre än 21 olika varianter. Från 1914 var till exempel häftena mindre än de tidigare och med 20 frimärken fördelade på fem ark med fyra märken i varje. 1917 var det dags för ett nytt format igen. Häftesformatet ökade åter och nu innehöll häftet två ark om tio frimärken vardera. Båda frimärksarkarna var vikta en gång för att rymmas i omslaget.

Andra varianter är de tryckorter som finns angivna på häftesomslagen. Till exempel Kungl. Postverkets Tryckeri i Malmö, samt årtalet. Texten förekommer tryckt på en eller två rader. Även häften från Postverkets tryckeri i Stockholm förekommer. Olika papperssorter kom till användning vid frimärksframställningen och finns noggrant katalogiserade.

Under perioden försämrades ekonomin på grund av första världskriget. Allt blev dyrare och portohöjningar genomfördes flera gånger. Ett enkelt lokalt brevporto låg till

en början på 5 öre, men höjdes stegvis till 7, 10 och slutligen 20 öre.

Upplage- och försäljningssiffror 1904-1935

Postens frimärksförråds upplage- och försäljningssiffror för de första häftestyperna visar att det tog tid innan brevskrivarna fick upp ögonen för nymodigheten. Frimärkshäftena var okända av en bredare allmänhet och de som verkligen kände till dem tvekade eftersom man tvingades betala en extra femöring för varje häfte.

När de nya frimärkena från 1911 "Gustaf V i medaljong" också började användas i häften 1914, fanns det fortfarande flera tusen Oscarshäften kvar. Att makulera dessa var det tydligen inte tal om i det alltmer ansträngda ekonomiska läget under det uppblossande världskriget. Från Postens frimärksförråd fortsatte man att leverera båda häftestyperna parallellt fram till 1918.

Den första av bredvidstående tabeller visar hur leveranserna från Postens Frimärksförråd utvecklade sig under perioden 1904 - 1920. I takt med att nya häftestyper tillkom skickade Postens frimärksförråd automatiskt ut mindre sändningar till postkontoren. Därefter gällde det för de enskilda postkontoren att komma in med kompletterande beställningar i takt med att lagren började sina.

Uppgifterna är hämtade ur Postverkets leveransstatistik för de aktuella åren. Det förekommer andra upplagesiffror i frimärkskatalogerna, men man får utgå ifrån att Postens egna siffror är de korrekta. Under de första åren 1904-1913 lades fem öre extra till på varje häfte för att täcka framställningskostnaderna. Ett häfte med trettio 5-öresfrimärken kostade följaktligen 1,55 kr och ett motsvarande 10-öreshäfte 3,05 kr. I slutet av 1913 togs avgiften bort då den ansågs hämma köplusten hos kunderna.

Leveranser av häften från frimärkslagret till postkontoren 1904-1920

Oscar II 5 x 6 frimärken och med tilläggsavgift på 5 öre

	5 öre	10 öre
1904	62.300	52.550
1905	2.845	3.500
1906	5.330	5.385
1907	6.600	8.080
1908	7.620	9.460
1909	7.095	8.195
1910	6.755	8.895
1911	8.270	7.525
1912	7.210	7.245
1913	7.565	6.910

Efter borttagandet av tilläggsavgiften

1913	28.828	27.335
1914	26.980	18.566
1915	1.620	-
1916	430	-
1917	600	-
1918	23.706	-

Gustaf V i medaljong Häften med 5 x 4 frimärken

	5 öre	10 öre
1914	32.150	31.850
1915	160.405	131.920
1916	270.375	206.390

Häften med 2 x 10 frimärken

1917	403.748	308.265
1918	183.310	135.930
1919	22.800	55.700
1920	5.300	91.330

Efter portohöjning 1918

	7 öre	12 öre
1918	86.940	91.070
1919	25.910	48.885

Ny portohöjning 1919

15 öre

1919	178.620
1920	34.500

Gustaf V i medaljong samt Gustaf II Adolf Ny portohöjning 1920

20 öre

1920	131.700
------	---------

Först från början av 20-talet började alltför upptäcka det praktiska i att alltid ha frimärken hemma och dessutom förvarade i skyddande häften. Frimärksförrådets leveranser till postkontoren ökade kraftigt. 1921 skickades närmare en halv miljon häften ut, 1927 passerades miljonstrecket med god marginal och 1935 var man uppe i 3,5 miljoner!

I den följande tabellen tas det sammanlagda antalet häften upp, levererade under respektive år. Som exempel ingår i 1921 års siffror häftena Gustaf V, 20 öre, Stående lejon, 10 öre samt Gustaf V profil vänster, 20 öre.

Leveranser av frimärkshäften 1921-1935

1921	455.80
1922	546.145
1923	641.420
1924	692.100
1925	846.600
1926	952.300
1927	1.320.950
1928	1.740.731
1929	2.117.010
1930	2.341.200
1931	2.528.400
1932	2.799.300
1933	2.842.000
1934	2.902.600
1935	3.511.900

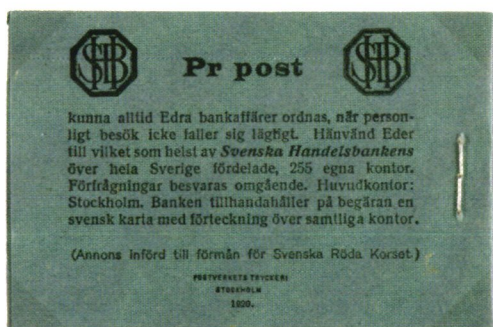
Häftesreklam

1920 startade Postverket ett eget tryckeri, inrymt i Centralpostkontoret vid Vasagatan/Mäster Samuelsgatan. Detta till lättnad för Bagge som hade andra och mera lönsamma uppdrag för sitt tryckeri. När Postverket den 1 oktober 1920 presenterade ett häfte med 20 stycken 20-öresmärken till minne av Gustaf II Adolf och hans insatser för postbefordran redan 1620, förverkligade man en gammal idé. För att förbättra ekonomin tilläts reklam på häftena.

Det började med att prins Carl, ordförande i Röda Korset, anhöll om annonseringsrätt på baksidan av de nya frimärkshäften. Poststyrelsen godkände arrangementet.

Först ut med annonser blev ASEA och Svenska Handelsbanken. ASEA använde det urgamla hakkorset i sin logotyp, ovetandes om att symbolen skulle komma att sända rysningar över en hel värld några decennier senare. ASEA-annonsen fick plats på

1920 försökte Posten förbättra ekonomin genom att tillåta reklam på häftenas baksida. ASEA gavs plats på baksidan av Gustaf II Adolf-häftet och Handelsbanken på 20 öres Gustaf V i medaljong.

Postavgifter inom Sverige.

För	högsta väkt	Viktens högt	Avgift i öre	
		0	10	15
Brev	500 g	20	20	30
		120	30	45
		250	40	60
		500	60	80
Brevkort (enkla)	—	—	10	
Trycksaker	1 kg	100	5	
		200	10	
		300	15	
		400	20	
		500	25	
		600	30	
		700	35	
		800	40	
		900	45	
		1000	50	

Fullständig taxeringstabell tillhandahållas å
postanstaltarna.

Fr. n. Sök. 1923

Reklamen försvann och man gick tillbaka till att förse baksidorna med postal information.

Här exemplifierat med "Postverkets 300-årsjubileum" 1936.

baksidan av häftet med Gustaf Adolf-märket. Handelsbankens annons hamnade på baksidan av det nya 20-öres Gustaf V i medaljong-häftet som gavs ut samma år. I båda fallen fanns texten "Annons införd till förmån för Svenska Röda Korset". Några nya kunder hittade dock inte företagen bland brevskrivarna. Annonseringen blev en engångsföreteelse.

Om man bortser från annonsering för Postsparbanken 1927 och Postgirot 1936, skulle det dröja ända till perioden 1966 - 1976 innan det åter går att finna någon företagsreklam på frimärkshäftena. Därefter upphörde reklamen helt, istället användes utrymmet till olika postala meddelanden och framförallt information om frimärksmotiven. Samtidigt noterade man det ökande intresset bland samlarna. Häftesomslagens framsidor fick en ansiktslyftning. Tidigare hade de bara innehållit tryckta uppgifter om antalet frimärken och pris, samt det

tämligen självklara meddelandet att de var utgivna av Kungl. Postverket. Nu försågs de i stället med motiv som appellerade till frimärkena i häftet.

Häftena blir samlarobjekt

När det så småningom gick upp för frimärkssamlarna att dessa häften rent av hörde hemma i samlingarna hade Posten anledning att gnugga händerna. När samlaren tidigare nöjt sig med ett ostämplat exemplar av det aktuella märket skulle han/hon nu köpa ett helt häfte, eller helst två, för att kunna visa både innanmätet och omslaget vid monteringen på albumsidan. Man kunde till och med tänka sig ett tredje häfte för att visa häftets baksidetryck. I stället för ett märke fick nu Posten sälja dussintals av varje. En strålande affär. Frimärket är dessutom ett kvitto på betalning för en tjänst som man i egenskap av samlare aldrig utnyttjar.

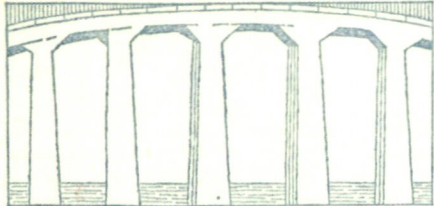
Bland de traditionella filatelisterna konstaterades, inte utan en viss förundran, att det fanns samlare som helt koncentrerade sig på dessa häften. Samlarna i fråga, som fanns utspridda över hela landet, ville dock bli tagna på allvar och dessutom kunna utbyta erfarenheter med varandra. En underavdelning till Sveriges Filatelist-Förbund bildades och i maj 1978 kom premiärnumret av *Häftessamlaren*, med undertiteln "Medlemsblad för Föreningen Svenska Automat-häftessamlare".

Medlemsbladet kommer fortfarande ut med fyra nummer per år. Här hittar man beskrivningar av nya häften, auktionsresultat

Under perioden 1966-1976 återkom reklamen igen, bland annat på automathäftet "Tjörnbroarna" från 1969.

I den ca 8 1/2 km långa Tjörnleden ingår Stenungsundsbron, Källösundsbron och bron över Askeröfjorden med anslutande vägar. Skånska Cementgjuteriet har konstruerat och byggt Tjörnbroarna liksom många andrasvenska storbroar, från Sandöbron, färdig 1943, till Ölandsbron — 6.070 m lång och Europas längsta bro — som öppnas för trafik 1972.

SKÅNSKA CEMENTGJUTERIET

TJÖRNBROARNA

FRIMÄRKEN PRIS **2:-**

tat, och nyupptäckta detaljer på äldre häften. Nu ägnar sig medlemmarna inte bara åt automathäften. Även övriga, så kallade "mjuka häften" med det officiella namnet "posthäften", avhandlas. Ett nytt samlarfält hade öppnat sig. Det ovanliga i sammanhanget är att det inte är frimärkena som kommer i främsta rummet. Intresset bland häftessamlarna riktar sig i huvudsak mot de siffror och andra tecken som tryckeriet lämnat efter sig på frimärksblockens marginalremsor. Långt ifrån alla häften är försedda med dessa tryckerimarkeringar, men de som har det betingar ett betydligt högre samlarvärde än de övriga.

Häftessamlandet har formats till en så invecklad vetenskap att den oinitierade kan bli smått förskräckt. Mängden varianter och inte minst den förkortningsflora som används av experter, frimärkskataloger och auktionslistor, kräver sin man/kvinna. Det skulle behövas en smärre avhandling för att förklara alla varianter på ett begripligt sätt. Som så ofta blir det dock alltmer intressant ju längre samlaren tränger in i sitt specialområde. Det gäller att inte låta sig avskräckas även om det verkar något förbryllande i början.

För den som känner sig lockad att bygga upp en häftessamling är naturligtvis den första frågan – var hittar man material? Först tas kontakt med närmaste frimärkshandlare. Finns inte någon sådan i grannskapet är Internet ett bra alternativ. På SFF:s hemsida www.sff.r.se finns länkar till de flesta av landets auktionister och handlare. Somliga auktionsföretag lägger ut sina kataloger på nätet. Fördelen med det är att samlaren får en uppfattning om prisläget. Även de vanligaste frimärkskatalogerna har prisuppgifter men de ligger merendels en bra bit över det aktuella marknadspriset.

På SFF:s hemsida hittar man också förteckningar över landets frimärksklubbar och riksföreningar som "Häftessamlarna" till exempel.

Halva nöjet är sedan att montera sina nyförvärv på lämpliga albumsidor. Vanligen används genomskinliga fotohörn för att fästa frimärkshäftena på bladen. Det går natur-

ligtvis att göra vackra sidor för hand, men än elegantare blir det om man har tillgång till en dator och använder ett lämpligt layoutprogram. Det finns flera men ett mycket användbart är Microsofts "Publisher". Det går att göra ramar, lägga in texter av olika stilar och format precis där man vill ha dem på sidan. När sidan sedan är komponerad, klar och utskriven, finns filen kvar i datorn. Vill man ändra något i efterhand är det bara gå in i datorn och korrigera sidan och trycka ut en ny utskrift i stället för att tvingas göra om allt från början.

En annan webbplats att söka sig till är Postmuseum i Stockholm, www.posten.se/museum, och klicka sig fram till biblioteket – ett av världens mest omfattande filatelistiska bibliotek. Där kan man sedan utan kostnad gå in i databaserna och söka sig fram bland de tusentals volymer som finns på hyllorna. Sökord man kan använda är till exempel "Frimärkshäften+Sverige".

En sak bör man dock vara klar över. Samlar man orörda häften, med alla frimärkena i behåll, blir det en ganska kostsam historia. Av naturliga skäl gäller detta främst häften från det första halvseket.

Häftestyper

Det finns några huvudtyper av häften att hålla reda på:

Handgjorda häften. Alla sådana är hopfogade med häftklammer i ryggen. Tillverkningsmetoden användes från starten 1904 och ända fram till 1940.

Maskintillverkade häften. 1940 köptes en specialkonstruerad häftesmaskin från det tyska företaget Goebel A.G. i Darmstadt. Maskinen kunde både gummera frimärksblockens inhäftningsremsa och vika ihop häftesomslagen. Den hade en kapacitet på 25-30.000 häften per dag.

Automathäften. (1954-85). Dessa var avsedda för utomhusautomater. De kännetecknas av ett mindre format än de övriga och har styvt kartongomslag för att inte fastna i au-

tomaten. Dessutom skulle det kraftigare omslaget skydda frimärkena mot fukt.

Kombinationshäften. Häften som innehåller frimärken med flera olika valörer.

Blandhäften. Som ovan men här varierar såväl valörer som frimärksformaten i samma häfte. Dessa häften, ofta storformatiga, förekommer i huvudsak under senare år.

Det första maskintillverkade häftet kom 1940 och innehöll "Kungliga Vetenskapsakademien 200 år" (20 stycken 15-öres Carl von Linné). Det visar upp den speciellt svenska varianten 3+3-sidig tandning. River man av ett horisontellt par ur häftet har man två tresidigt perforerade frimärken, det ena med vänster- och det andra med högermarginalen jämskuren. Det förekommer även par-kombinationer med tandningarna 3+4 eller

Den sista versionen av den gula häftesautomat som Posten använde under åren 1954-1985.

4+3. Förklaringen till detta är att man i den roterande pressen plockade bort vart tolfte perforeringsaggregat. På så sätt uppstod ett antal otandade mellanrum i den löpande pappersbanan. I dessa mellanrum lät man sedan ett roterande skärverktyg dela de i förväg tryckta frimärksrullarna. Därefter var maskinen beredd att låta dem inneslutas i häftesomslaget. Under en övergångstid från juni 1939 till april 1940 tillverkades även Linné-häftet för hand på det gamla sättet.

Automathäftena visar upp ytterligare en originell tandningsvariant, nämligen 2-sidigt vinkelperforerade märken. Det lilla formatet på dessa häften gjorde att man renskar frimärksblockets yttersidor. Resultatet blev att det längst ut sittande paret i häftet var perforerat upptill och mellan de båda märkena, medan de återstående två sidorna var otandade. Resten av märkena i blocket var alla 3-sidigt tandade. Vinkelskurna märken förekommer även under senare tid och då i samband med blandhäften som innehåller frimärken av olika format i samma block.

De svenska frimärkshäftena förekommer i tre standardbredder, alla utgående från tryckcylinderns omkrets på 750 mm. Av smala häften (44,1 mm) fick man ut 17 häften per cylindervarv. Breda (62,5 mm) gav 12 häften per varv, och slutligen extra breda (93,75 mm) resulterade i åtta häften per cylindervarv.

Rättvända och omvända

För specialsamlaren består ett häfte av tre delar, själva frimärksblocket, häftesomslaget och kanske det intressantaste – marginalen, eller inhäfningsremsan som den kallas bland experterna. På den sistnämnda hittar man i lyckliga fall tryckeriets fem- eller sex-siffriga kontrollnummer, olika typer av cylindersiffror eller andra markeringar som kan avslöja från vilken tryckpress häftet kommer. Svenska frimärkshäftena har även tryckts utomlands och där förekommer ibland andra marginaltryck. I England trycktes till exempel "Svenska fåglar" från 1970 liksom 1972 års julmärken; här kan man hitta kors, vågräta linjer och en vingformad

Vingformad pilspets på inhäfningsremsan till häftet med 1972 års julfrimärken.

pilspets på inhäfningsremsan. Allt för att tryckarna skulle kunna kontrollera att pappersbanan gick rätt i pressen, att färgpassningen var den rätta och att perforeringen hamnade där den skulle.

Ryggttryck finns på häftets utsida. Medan pappersbanan med de blivande häftesomslagen rullade i pressen trycktes ett centimeterlångt streck tvärs över den plats där ryggen hamnade efter att maskinen avslutningsvis vikt ihop häftet. Vart femtionde häfte fick en sådan markering för att underlätta räkningen av antalet färdiga häften. Fram till 1973 varierade både färgen och formatet på ryggttrycken. För det mesta hade de samma färg som omslagstrycket. Från april 1973 övergick man till svart färg och formatet 8 x 2 mm. Några undantag finns dock och gäller häftesomslag tryckta utomlands – i England, Finland eller Holland.

Det gäller också att hålla reda på rättvända och omvända häften. Om inhäfningsremsan sitter ovanför eller till vänster i förhållande till frimärkena talas det om rättvänt häfte. Sitter den däremot under eller till höger är det fråga om ett omvänt häfte. Är det fråga om så kallade blandhäften med två eller flera olika valörer så betraktas de med den lägsta valören till vänster som rättvända.

För att inte trassla ihop detta med alltför utdragna och svårbegripliga förklaringar hänvisas till översikten i slutet av kapitlet. Där finns de förkortningar och beteckningar som samlare och handlare använder sig av. Sammanställningen ger det också en överblick över av vad häftessamlaren har att botanisera i.

För den läsare som vill lära sig mer om de maskintillverkade häften rekommenderas Rune Åhmans handbok (se litteraturförteckningen). Här redovisas ett stort antal varianter hos de frimärkshäften som utkom 1940-1988. Ytterligare information om automathäften ges i den 1998 utkomna handboken av Magnus Fagerström och Rune Åhman.

Feltryck

Kontrollen av tryckprocessen är och var rigorös. Upptäcktes något fel i trycket stoppades pressen direkt och felet åtgärdades. De makulerade märkena försågs med en svart tejprensa eller korsades över. Vid ett tillfälle spelade dock den mänskliga faktorn ett spratt. Det var 1972 och man höll på att trycka häftet "Postflyg". Det visade sig att den blå färgen slet ned den grunda gravynen oroväckande fort.

Tryckcylindern ompräglades, men vid ett tillfälle hamnade överföringsrullen en aning snett så att en dubbelprägling uppstod på texten nedtill på 15-öresmärket. För att lättare kunna sortera bort de felaktiga häften vid efterkontrollen tog man en stickel och ristade in ett kryss på cylindern intill felet (över 75-öresvalörerna). Detta upptäcktes inte omedelbart utan 486 felaktiga häften slank igenom och kom att levereras till postkontoren. 251 av dessa hann säljas innan larret gick och resten kunde återkallas. För tjuga samlare är på jakt efter dessa överkorsade häften som dyker upp med ojämna mellanrum på frimärksauktionerna.

Det händer än i dag att fel upptäcks under tryckningen. Är det något enklare fel kan tryckaren justera felet via sin datorstyrda kontrollpanel genom att "flagga" platsen. En liten pappersremsa klistras automatiskt

1972 inträffade det som inte fick hända. 486 felaktiga och makulerade häften ur serien "Postflyg" slank igenom efterkontrollen och kom ut på marknaden. 251 hann säljas innan de överkorsade frimärkena drogs in. De sålda är nu rariteter bland samlarna.

in i kanten av pappersrullen så att kontrollanten i efterhand lätt ska se var feltrycket finns. De aktuella märkena/häftena plockas bort och makuleras.

Grafiska formgivare

Fram till 50- och 60-talen hade häftesomslagen varit tämligen ensartade. På framsidan en saklig text om vilka frimärken och valörer häftet innehöll och vad det kostade. På baksidan postala uppgifter om posttaxor och annat nyttigt. Vid den här tiden hade dock samlarna börjat få upp ögonen för häftet som samlarobjekt.

Posten var inte sena att haka på. Häftesomslagen skulle göras attraktiva för att locka både filatelisterna och inspirera allmänheten till ett ökat brevskrivande. Nya häftesmaskiner hade köpts 1965 och 1972 (torroffset), samt 1964 och 1968 (boktryck), från Goebels i Darmstadt.

Avdelningsdirektör Per Pååg och marknadschef Sven-Rune Johansson på Postens Filateliavdelning engagerade 1968 reklamteknaren Jan Magnusson (1924-2002). Han kom att bli nestorn bland Postens grafiska formgivare. Under sin aktiva tid mellan 1968 och 1993 åstadkom Magnusson cirka 160 häftesomslag i sin lilla ateljé, en gammal nedlagd pappershandel, i Herrängen i södra Stockholm. Ett svårslaget rekord! Det började med "Nordiska vildblommor" 1968 och slutade med "Kungliga familjen" 1993. De flesta tryckta i en färg. Det sista dock i fyr-

färg, ett mycket vackert omslag med Stora Riksvapnet som motiv.

En egenhet Jan Magnusson ofta uppre-

Jan Magnusson hann formge 160 häftesomslag under perioden 1968-1993. Premiären skedde med "Nordiska vildblommor".

Den öländska kvarnen på omslaget till frimärkshäftet delades på mitten för att kunna visa konstruktionen.

Gustav Malmfors debuterade 21 augusti 1997 med den originella utformningen av "Älgar" där han formgav både de trekantiga frimärkena och häftesomslaget.

pade var att visa frimärksvalörerna i en vertikal rad i häftets vänsterkant. Den kanske mest originella bildlösningen presenterade han 1972 till "Öländsk väderkvarn". Han ville visa konstruktionen och kapade därför av kvarnen på mitten och ställde de båda bildhalvorna bredvid varandra. Den ena visade nedre delens maskineri och den andra kraftöverföringen från vingarnas roterande axel upptill.

Flerfärgstryck

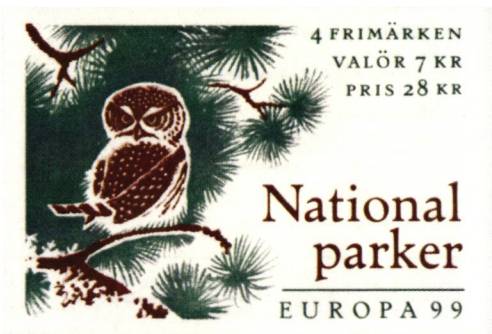
Möjligheten att trycka i tre-färg fick man redan 1986 då Posten köpt in en ny Goebel häftesmaskin, döpt till G6:an. Under 1990-talet gjorde Gustav Malmfors på frilansbasis entré som grafisk formgivare och förstlingsverket var "Älgar" som kom 21 augusti 1997. Dessa mycket originella, trekantiga märken blev en stor succé, inte minst bland älgintresserade tyska Sverigebesökare. Malmfors stod både för frimärkenas förlagor och häftesomslaget.

Ett annat och mycket lyckat omslag är Nationalparker från maj 1999, med Gunnar Brusewitz' spurvuggla på omslaget. Malmfors arbetar inte med papper och penna som var det allenarådande förr. När han får idé, diskuterar han den med sina projektledare och blir det ja sätter han sig framför datorn och utför hela jobbet där.

2003 års mest uppmärksammade häfte var naturligtvis minneshäftet över Anna Lindh. Gravören Lars Sjööblom arbetade dag och natt och fick de båda märkena klara redan efter ett par veckor. Gustav Malmfors gjorde omslaget.

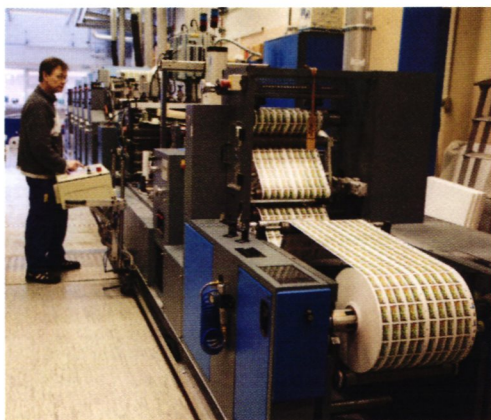
1999 köpte Posten in en Giebelers-offsetpress, kallad G8:an, och kunde börja trycka i fyrfärg. Giebelers är idag i stort sett samma

Gustav Malmfors gjorde också omslaget till 2003 års mest uppmärksammade frimärkshäfte – det till minnet av utrikesminister Anna Lindhs bortgång.

Ett annat mycket lyckat Malmfors-omslag var "Nationalparker" från 1999 med Gunnar Brusewitz' spurvuggla på omslaget.

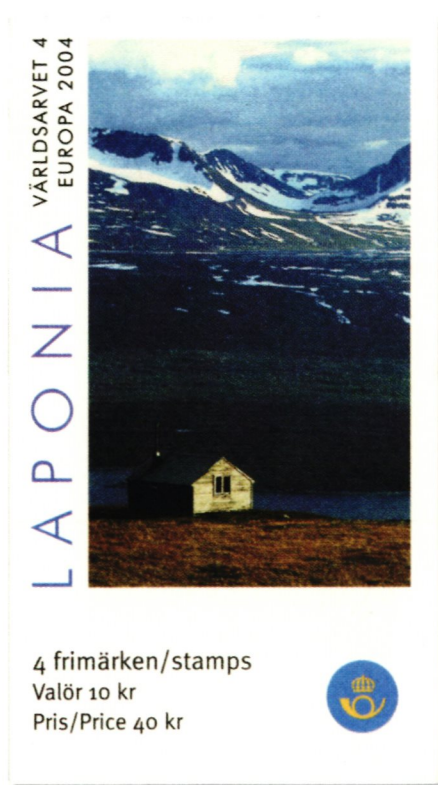
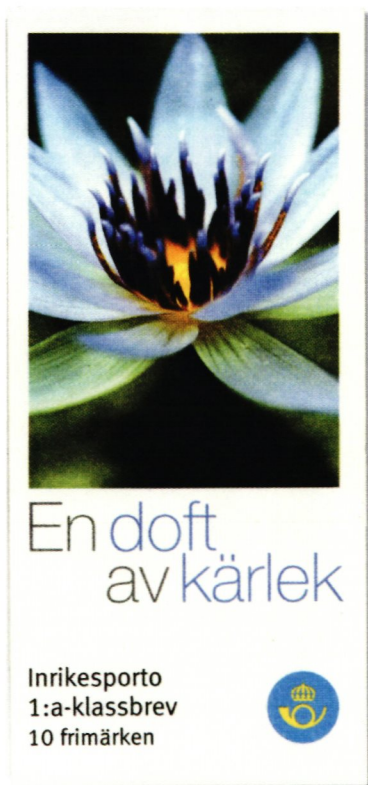
Den nya Giebeler-pressen för självhäftande frimärken trycker med en hastighet av 130 meter i minuten. Tryckaren Mikael Zetterström vid Posten Frimärken kontrollerar tryckningen av "Skogens skaffereri" som gavs ut den 19 augusti 2004. Foto: Per Myrehed.

företag som gamla Goebel. Några konkurser och invecklade ägar- och namnbyten har ägt rum, men verkstäderna och en stor del av personalen är fortfarande desamma.

För Postens grafiska formgivare var det som att släppas ut på grönbeta med de nya färgmöjligheterna. Speciellt nu när Posten

Frimärkens konst- och programråd önskar att omslag och frimärken ska bli allt mer färgrika för att synas bland all butiksreklam i de många livsmedelsbutiker och bensinmackar där man hittar Postens serviceställen. Redan de första häftena för 2004 som vi hunnit titta på, till exempel "En doft av kärlek" efter sensuella blomfotografier av Rossi Rosster, visar en härlig färgprakt. Olöf Baldursdottir tillsammans med Rebecca Belmonte har gjort häftesomslaget. Ett annat är "Laponia" som är det fjärde häftet i serien Världsarvet. Omslaget visar renvaktarstugan i Stora Sjöfallet och bygger på ett foto av Kate Kärrberg.

Två vackra prov på de moderna häftestyper som framställs under jubileumsåret 2004, "En doft av kärlek" och "Laponia". Båda gavs ut den 26 januari.

Förkortningar och beteckningar

CYL	Tryckcylinder.
cyls	Cylindersiffra.
cyls 1, C1	cyls 1, centralt placerad.
cyls 1h, Cth	cyls 1, del till höger.
cyls 1v, Ctv	cyls 1, del till vänster.
cyls 1 fana	Övre delen av liggande cyls 1.
cyls 1 fot	Nedre delen av liggande cyls 1.
cyls 2 slinga	Övre delen av liggande cyls 2.
cyls 2 fot	Nedre delen av liggande cyls 2.
H	Posthäfte (före Facitnummer).
HA	Automathäfte (- " -).
HAB	Automathäfte med brevmärken.
HPO	Officiellt provhäfte.
kn	Kontrollnummer (helt el. delat).
kn(G2a)	kn i blockstil från 2:a Goebelpressen (3,2 mm, 1964-1990).
kn (G2b)	kn i blockstil från 2:a Goebelpressen (3,3 mm, från 1990).
helt kn, Hkn	Alla siffror i ett kn i ett häfte.

Liggande cylindersiffra 1 i häftet "Glimmingehus" från 1970.

Cylindersiffra 2, centralt placerad, i automathäfte från 1954.

Delad cylindersiffra 2 i "Lokaltrafik" 1977.

- kn 3+2 Delat kn med de 3 första siffrorna i ett häfte och de 2 sista i häftet bredvid.
- OH Omvänd inhäftning (marginal nedtill), lägsta valören till höger.
- OV Omvänd inhäftning (marginal nedtill), lägsta valören till vänster.
- O Omvänd inhäftning (inhäfningsmarginal nedtill eller till höger).
- R Rättvänd inhäftning (inhäfningsremsan upptill eller till vänster).
- Regm Registermärke (lodrät linje, hel eller delad).
- RH Rättvänd inhäftning (marginalen upptill, lägsta valören till vänster).
- RT Ryggtryck (rektangel över omslagets vikning).
- RV Rättvänd inhäftning (marginal upptill, lägsta valören till vänster).
- sneds Snedsignal (hel eller delad).
- T Tomruta ("frimärke" utan tryck).

Kontrollnummer och cylindersiffra 1 över varandra i häftet "Strand- och sjöfåglar" från 2003.

Snedsignal och registermärke i automathäfte från 1957.

Ryggtryck på häftet "I Dalom" från 1973.

2 x 6, etc. Första siffran anger antalet frimärksblad i häftet, andra siffran antal frimärken i bladet. (2 x 6 = häftet innehåller två frimärksblad om vardera sex frimärken).

Kh Kanthäfte. Inlagen mer eller mindre tydligt bredare än omslaget upptill (= ö kn) eller nedtill (= n kn).
Handgjorda häften från
Finlands Banks
Sedeltryckeri.

Dp Dubbelprägling.

Kryss, X Kontrollmarkering, trycktes under var 100:e frimärksrad.

Kryss i automathäftet "Hjälmprydnader" från 1967.

Automathäfte från 1962 med omvänd inhäftning (OH) med tomruta (T) som försetts med reklam för en frimärksutställning i Göteborg.

Källor och litteratur

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik:

Postverket.
1904-1910.

Facit Special.

Västerås 2001.

Fagerström, Magnus & Åhman, Rune,

Atlas handbok över svenska automathäften.
Lund 1998.

Falk, Nils & Mattson, Robert,

Oscarsperiodens frimärken 1885-1911.
Stockholm 1985.

Frimärkets Bok.

Red. Sven Åkerstedt.
Stockholm 1957.

Häftessamlarens ABC.

Postmuseum 1985.

Kungl. Generalpoststyrelsens cirkulär.

1904:XX.

Nya posthuset i Stockholm.

Minnesskrift vid invigningen 1903.
Stockholm 1904.

Personalförteckning

Över ämbets- och tjänstemän vid
Kungl. Postverket.
Stockholm 1905.

Stamp Magazine.

Mars 2004.

Sveriges Officiella Statistik:

Postverket.
1911-1935.

Tullberg, Sigurd,

De mjuka svenska frimärkshäftena 80 år.
Posttryttaren 1985.

Åhman, Rune,

Atlas handbok över svenska
maskintillverkade posthäften.
(Sju olika supplement t.o.m. 2003).
Lund 1989.

Otryckta källor

Erixon, Per-Anders,

Omfattande arkivmaterial.